

О. О. Хамрай

ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ ФЕНОМЕНОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ В ОПИСІ АРАБСЬКОЇ ГРАМАТИКИ

Пропоноване дослідження присвячено тим елементам граматичної системи Арабської літературної мови (АЛМ), включення яких до парадигматики жодним чином не обумовлене сучасним станом цієї мови.

Як відомо, феноменологічним у філософії називають підхід, що полягає в безпередумовному описуванні досвіду свідомості, що пізнає, і виокремленні сутнісних рис цього досвіду [Введение... 1989, 98].

Цей підхід можна протиставити метафізичному, або онтологічному, підходу, який полягає у вивченні буття як такого, що його можна визначити як повноту та єдність усіх видів. Онтологія досліджує фундаментальні принципи буття, найзагальніші сутності й категорії сущого, його принципи, структури й закономірності [Философский словарь 2001, 395].

Обидва підходи передбачають достатній рівень абстрактності суджень, що дозволяє в межах мінімальної тривимірної моделі мови [Шаляпина 2007, 22] сформулювати дві площини – онтологічну й феноменологічну, на які можна спроектувати мовні явища. У межах запропонованої нами моделі ці площини перетинаються, утворюючи вісь узагальнення. При цьому онтологічна площина обмежується осями узагальнення й членування, а феноменологічна – осями узагальнення й позначення.

І якщо онтологічна частина запропонованої моделі була описана нами досить детально [див.: Хамрай 2010], то феноменологічна складова потребує пояснень.

У гуманітарних науках феноменологія почалася з тези Е. Гуссерля, відомої як “назад до самих речей!”, що протиставляється поширеним у ті часи закличкам “назад до Канта!”, “назад до Гегеля!” й означає подолання забобонів і упереджених думок, звільнення від звичних налаштувань і нав’язуваних суджень, відсторонення від методологічних шаблонів і кліше, звернення до первинного досвіду свідомості, де речі постають не як предмети вже існуючих теорій, точок зору й налаштувань, а як дещо, що розкривається перед нами само собою, в первинному досвіді [Гуссерль 2001, 50].

Феноменологія означає також дослідження “феноменів”, тобто того, що виникає у свідомості, того, що “дано”. Йдеться про те, аби досліджувати це дане, “саму річ”, яку сприймають, про яку мислять, про яку говорять, не утворюючи при цьому жодних гіпотез ані про взаємини, що пов’язують феномен із буттям, феноменом якого він і є, ані про взаємини, що поєднують його з “Я”, для якого він є феноменом [Лиотар 2001, 7].

Разом із тим у природничих науках, зокрема у фізиці, термін “феноменологія” використовується на позначення сукупності знань, що визначають взаємозв’язок між різними спостереженнями явищ (феноменів) відповідно до фундаментальної теорії, які, утім, із цієї теорії не випливають. Як приклад найуспішнішого застосування феноменологічного підходу у фізиці елементарних часток можна назвати модель векторної домінантності [див., напр.: Хачатурян 1971, 583–634].

Одним із центральних понять феноменології Гуссерля є феноменологічна редукція, пов’язана з процесом звільнення свідомості від натуралістичного налаштування.

Витоки цієї практики можна виявити в радикальному сумніві Декарта. Феноменологічна редукція дослівно означає редукцію речей до феноменів і винесення за дужки обговорення їхнього реального статусу.

Феноменологічна редукція здійснюється поряд з *epoche* – утриманням від попередніх суджень про реальний світ – і в цілому є сукупністю різних редукцій: феноменолого-психологічної, ейдетичної та трансцендентальної [Гуссерль 2001, 271].

Феноменолого-психологічна та ейдетична редукції дозволяють здійснити поворот від сприйняття світу в природній установці (налаштуванні) до зосередження на самих переживаннях свідомості, а потім і перейти від розгляду переживань у їхній індивідуальності до (розуміння) їхніх сутностей. Далі трансцендентальна редукція відкриває чисту свідомість: емпіричні компоненти свідомості виносяться за дужки, існування емпіричного суб'єкта й феномени його психічного життя перестають бути предметом уваги [Гуссерль 1999, 76].

Однією з основ філософії Гуссерля є вчення про ідеальне та можливість його безпосереднього спостереження, тобто споглядання сутності ідеального (ідеації, категорійного споглядання або ейдетичної інтуїції). Ідеація може бути покладена в основу феноменологічного визначення низки фундаментальних понять, пов'язаних із мовою:

«Що є “значення”, це може бути дане нам так само безпосередньо, як дане нам те, що є колір та звук. Воно не піддається подальшим визначенням, воно є дескриптивно граничним. Кожного разу, коли ми здійснюємо або розуміємо вираз, він означає для нас дещо, ми насправді усвідомлюємо його смисл. Цей акт розуміння, акт надання значення, акт здійснення смислу не є актом слухання звучання слова або актом переживання якого-небудь образу фантазії, що приходить у той самий час. І так само, як нам з очевидністю дані феноменологічні відмінності між звуками, що виникають, нам дані й відмінності між значеннями» [Гуссерль 2011, 166].

З другого боку, екзистенційні значення й смисли стають фактами культури тією мірою, якою вони включаються до міжособистісного спілкування індивідів, а також – за допомогою штучної символізації – до більш опосередкованих відношень та ширшого контексту. Штучна, або конвенційна, символізація надбудовується, згідно з Мерло-Понті, над рівнем спонтанного, первинного сприйняття й природної символізації.

Користуючись методом феноменологічної редукції та поглиблюючи її, Мерло-Понті слідом за Гуссерлем прагне знайти найприродніший та водночас найцілісніший вихідний контакт людини зі світом, прагне віднайти феномен “по той бік від світу об'єктів” як первинне відкриття світу: з цієї точки зору мета філософії – оповідь про початок, їй належить висловити те, яким чином зароджується “життєвий досвід”, первісний контакт зі світом, що передує будь-якій думці про світ. Феноменологічна редукція в такому разі означає висунення на перший план смислового зв'язку людини зі світом, а інтенція з'являється як “формула єдиної поведінки перед лицем Іншого, Природи, Часу, Смерті, словом, особливий спосіб оформлення світу”.

Феноменологія мови, вважає філософ, розкриває людську суб'єктивність у найбільш “фундаментальних її вимірах”. Тому феноменологія мови, на відміну від лінгвістичної науки, не може розглядати мову лише в аспекті системи значень, що склалася, й сталих нормативних форм.

Мова у такому разі – “один з об'єктів, суверенно конститутованих свідомістю, а її сучасні різновиди є окремим випадком деякої можливої мови, секрет якої полягає в тому, аби бути системою знаків, пов'язаних зі своїми значеннями однозначними взаєминами, що доступні тотальному поясненню, як у своїй структурі, так і у своїй функції. Цей секрет зберігається свідомістю, і, таким чином, виходить, що мова, як поставлений перед думкою об'єкт, може стосовно неї відігравати лише

роль супроводу, заміщення, короткого довідника для пам'яті або вторинного засобу для комунікації” [Мерло-Понти 1994, 179] (цит. за: [Хрыкин 2005, 40]).

З феноменологічної точки зору, тобто для суб'єкта, що говорить і використовує мову як засіб комунікації з живою спільнотою, мова знову виявляє свою єдність: вона більше не є результатом хаотичного минулого незалежних лінгвістичних фактів, а системою, усі елементи якої конкурують в унікальному зусиллі висловити дещо звернене до теперішнього й майбутнього, отже, керованого логікою актуальності [Мерло-Понти 1994, 180].

Разом із тим за суб'єктивного погляду на мовну комунікацію значення мовних знаків постає як переживання того, хто говорить (слухає), й має вважатися психічною діяльністю, що є неприйнятним для лінгвістики як науки, яка має свої предмети, об'єкти і методологію дослідження. Менталізм шукає опору в галузі психіки, а механіцизм, що протиставляється менталізму, звертається до позамовної дійсності [Вардудль 1977, 122].

Отже, в описі такої абстрактної складової системи мови, як граMATика, необхідно там, де це можливо, розмежовувати об'єктивне й суб'єктивне в судженнях про граматичні явища, відокремлювати внутрішню логіку мови від логічних побудов, покликаних впорядкувати її розуміння дослідниками.

Ми вважаємо, що за опису граматичної системи мови в контексті її дослідження в межах різних граматичних традицій, надто коли ці дослідження вплинули на саму мову, як це мало місце у випадку класичної арабської мови (КАМ) та арабської літературної мови (АЛМ), взаємовплив між об'єктивними й суб'єктивними судженнями, а відтак і відповідними умовиводами стає дещо складнішим.

Як відомо з логіки, залежно від того, який саме логічний зв'язок існує між посилками та умовиводом, можна виокремити два різновиди умовиводів: дедуктивний та індуктивний. У дедуктивному умовиводі цей зв'язок з логічною необхідністю впливає з прийнятих посилок, у результаті такий умовивід, якщо він зроблений на основі “правильних” посилок, завжди приводить до “правильного” висновку.

В індуктивному умовиводі зв'язок посилок і висновку спирається не на закон, а на деякі фізичні або психологічні підстави, що не мають суто формального характеру. У такому умовиводі висновок логічно не впливає з посилок і може містити інформацію, що в них відсутня. Достовірність посилки не означає достовірності індуктивного твердження, виведеного з цієї посилки. Індукція дає лише ймовірні або можливі умовиводи, що потребують подальшої перевірки [Ивин 1998, 111–112].

Таким чином, дедукція – це отримання висновків, настільки ж достовірних, як і прийняті посилки, індукція – виведення ймовірних висновків.

До числа індуктивних умовиводів належать як переходи від окремого, часткового до загального, так і судження за аналогією, методи встановлення причинно-наслідкових зв'язків, підтвердження висновків, цільове обґрунтування тощо. “Дедукція дає стовідсоткову гарантію успіху, а не просто забезпечує ту чи іншу – може, й високу – ймовірність істинного умовиводу. Виходячи з істинних посилок і розмірковуючи дедуктивно, ми обов'язково в усіх випадках дістанемо достовірне знання” [Ивин 1998, 114].

Дедуктивний умовивід використовується як для верифікації, так і для фальсифікації тверджень, а також для систематизації теорій або систем знання. І на додачу дедуктивна аргументація є універсальною, її можна застосовувати в усіх галузях знання та будь-якій аудиторії [Ивин 1998, 117].

Між цими двома методами існує тісний зв'язок: так, індуктивний умовивід, результатом якого є загальний висновок про весь клас предметів на підставі знання предметів цього класу, прийнято називати неповною, або популярною, індукцією [Ивин 1998, 122].

Разом із тим повною індукцією є така індукція, в посилках якої про кожен із предметів, що входять до множини, що розглядається, стверджується, що він має певну властивість. Наслідком цього є висновок, що всі предмети цієї множини мають цю властивість. У повній індукції висновок із необхідністю, а не з певною імовірністю, впливає з посилок. Таким чином, ця індукція є різновидом дедуктивного умовиводу [Ивин 1998, 125].

Як можна помітити, визначення як індуктивного, так і дедуктивного методів тісно пов'язане з поняттям істинності вихідних посилок, а в парадигматичний опис граматичної системи закладено парадокс: з одного боку, граматичні форми є “істинними”, адже вони наявні в мові й мовленні, а з другого – стовідсотково довести зв'язок цих форм з “еталонним”, а тому й “правильним” граматичним значенням в усіх випадках їхнього вживання, принаймні в АЛМ, практично неможливо. З огляду на це нам видається доцільним виходити з визначення силогізму в логіці як особливого прийому, що має на меті допомогти правильному з'єднанню речень у міркування [Минто 1997, 172].

Тоді, абстрагуючись від істинності вихідних посилок, ми можемо прийняти визначення дедуктивного доказу як результату опосередкованого умовиводу, в якому одна з двох посилок загальніша, ніж сам умовивід [Минто 1997, 170].

Разом із тим при створенні парадигматичного опису граматичної системи або її фрагментів певна міра достовірності, точності й системності є запорукою адекватності такого опису. Тому лінгвісти, намагаючись компенсувати методологічні вади створюваних ними описів, вимушені виходити за межі арабської мови (АМ) або за межі лінгвістичних методів дослідження. Зрозуміло, що для середньовічних арабських вчених-мусульман прийнятним був тільки другий шлях, адже, по-перше, знання АМ було однією з необхідних попередніх умов пізнання Одкровення [Ковтонюк 2004, IX], а саме це є головною кінцевою метою роботи мусульманського вченого, в якій би галузі науки він не працював; а по-друге, попри те що логічні побудови традиційної арабської граматики (ТАГ) склалися під впливом “грецьких наук”, АМ, з точки зору мусульманських вчених, репрезентує ідеальну структуру людської мови, адже саме цією мовою Всевишній надіслав своє останнє Одкровення [Versteegh 2000, 302].

Отже, найправильніший спосіб підвищити надійність умовиводу, не виходячи за межі АМ, – використовувати дедуктивні методи, адже саме дедуктивний метод, як зазначалося вище, гарантує стовідсоткову правильність умовиводу. Втім, аби досягнути цієї правильності, треба мати в основі стовідсотково правильні положення. Зрозуміло, що такої достовірності можна досягти, лише спираючись на догмат віри, який не передбачає сумнівів або критичного аналізу.

За такого підходу не виникає жодних проблем, якщо треба пов'язати між собою неочевидні речі, не вдаючись до “зайвих” деталей на кшталт того, як може частка чогось “вимагати” або як саме однакова вокалізація двох різних за походженням і сутністю слів може визначати їхні спільні властивості. Утім, у випадку АМ, якщо ці властивості описані в авторитетних текстах, це означає, що вони насправді існують, навіть якщо з лінгвістичної точки зору це й не так.

Разом із тим судження за аналогією, як було сказано вище, належить до числа індуктивних методів, унаслідок чого арабська лінгвістична традиція (АЛТ), що його широко застосовувала, була вимушена, виходячи з дедуктивної посилки (напр., “деякі частки мають властивості дієслова”), застосовувати індуктивні посилки в умовиводі (напр., “наявність спільних формальних показників обумовлює спільні граматичні властивості”). При цьому не вийти за межі лінгвістичних методів, залучаючи для аналізу мовного матеріалу методологію суміжних дисциплін, насамперед логіки, навряд чи можливо.

Сучасне мовознавство, що має, беззаперечно, “західне” походження, також базується на методологічних принципах, які містять обидва підходи, що обумовлює певні труднощі з галузевим співвіднесенням лінгвістики. Так, у своїй дедуктивній частині мовознавство може бути побудоване як логіка й математика: виокремлюється певна мінімальна кількість первинних термінів, які не визначаються, а постулюються, а через них визначаються решта термінів [Ревзин 1962, 8].

У цьому сучасне мовознавство мало чим відрізняється від традиційного арабського (як приклад можна навести такі концепції, як *aṣl* i *far‘*), окрім хіба що підходу до аксіоматики – в АЛТ кількість аксіом не обмежена зовнішніми щодо АЛМ факторами. Адже вона, як найдосконаліша мова, є інструментом отримання всіх необхідних знань, достатніх для всіх “мусульманських” наук, до числа яких, нагадаємо, з точки зору АЛТ, принаймні з X ст., належать традиційні арабські лінгвістичні студії.

Головна різниця між двома лінгвістичними традиціями полягає, вочевидь, у їхній індуктивній частині. Справді, оцінювання достовірності ймовірних і можливих припущень щодо граматичного значення наявних в АМ словоформ по-різному здійснюється в межах цих традицій. Індукція в АЛТ базується на вірі в досконалість АМ, як мови, якою було надіслане Одкровення, а достовірність є функцією надійності зв’язку досліджуваної форми з еталоном, що міститься в “авторитетних” текстах.

Західна лінгвістика, принаймні в докартезіанську епоху, у своїй індуктивній частині також базувалася на вірі в “ідеальну” мову, якою в Західній Європі, зрозуміло, була латина. Унаслідок цього “граматичність” визначалася, а за парадигматичного підходу ще й досі, як це не дивно, часто визначається подібністю граматичних категорій, наявних у досліджуваній мові, до відповідних латинських [Глісон 1959, 183]. Причому така подібність, як правило, має імпліцитний характер, не є предметом аналізу й базується якщо не на вірі в досконалість “звичайної” парадигматики, то щонайменше на інтуїтивному припущенні такої досконалості. Арабська граMATика в західних дослідженнях також не уникла цієї долі.

Пізніше, особливо починаючи з XIX ст., внаслідок розвитку раціональних тенденцій у мовознавстві індуктивні посилки в працях західних мовознавців почали дедалі більше спиратися на раціональні принципи побудови, що склалися при дослідженні реальних мов у межах історичного, а згодом діахронічного, статистичного та інших підходів, притаманних сучасному мовознавству.

Відтак індуктивна частина сучасних західних досліджень АМ у своїх парадигматичних проявах з великою часткою імовірності має спиратися на визначення високого ступеня узагальненості, що співвідноситься з реальними мовними фактами через подібність із парадигматикою мов, на матеріалі яких склалися базові концепції сучасної лінгвістики.

“Західна” парадигматика, принаймні в нашій інтерпретації, аби пов’язати реальні мовні факти зі звичними для західного мовознавства концепціями, спирається на індуктивні методи. Для таких випадків цілком закономірною буде, за умови збереження лінгвістичної методології, необхідність виходу за межі АМ із залученням фактів, притаманних мовам, іноді вельми віддаленим від арабської в типологічному відношенні. Наприклад, У. Райт, описуючи вплив частки *أ* на субстантиви, порівнює її з латинськими *esse* – *en eum*, *esse eum* – *essum*, хоча ця аналогія тут нічого не пояснює щодо самого впливу [Wright 1986, III, 17].

Індуктивна ж частина логічних побудов ТАГ, насамперед через специфіку своєї логічності, має виходити з подібності досліджуваних граматичних явищ до “еталонних” форм, встановлюваної логічним шляхом.

Виходячи з вищесказаного, нам видається доцільним розглядати граматичні явища АЛМ як з онтологічної, так і з феноменологічної точки зору.

У межах пропонованої моделі при представленні наявної системи граматичних значень і нормативних форм у вигляді проекції на “онтологічну” площину, яка має виміри узагальнення й деталізації, систему інтерпретації цих значень та форм можна спроектувати на “феноменологічну” площину, яка має виміри узагальнення й позначення. Так отримуємо тривимірну модель, що дозволяє залучати до опису граматичної системи не тільки самі граматичні явища, безпосередньо доступні спостереженню в мовленні, а й особливості їхньої інтерпретації, що мають місце у контексті різних лінгвістичних вчень.

Завдяки цій проекції досягається “винесення за дужки” парадигматики, яка суттєво відрізняється у випадку греко-латинської та арабської лінгвістичних традицій опису граматичної системи АМ – у першому випадку парадигматика нагадує латинську, а в другому – парадигми у звичному для західної лінгвістики вигляді взагалі [Owens 1988, 85]. Завдяки цьому, принаймні в онтології, можна за потреби взагалі абстрагуватись від парадигматики мовлення.

У пропонованій моделі “феноменологічна” й “онтологічна” площини мають спільний вимір узагальнення, на який відображується міра абстрагованості граматичного значення та інтерпретації самого явища. При цьому вимір деталізації служить для відображення інваріантності/прототипності граматичного значення, а вимір позначення, присутній у “феноменологічній” площині, дозволяє відображати рівень співвіднесеності парадигматики з “реальними” граматичними явищами АЛМ. До того ж вказана співвіднесеність визначається мірою феноменологічної редукції, до якої за необхідності можна вдаватися при парадигматичному описі граматичної системи мови.

Сказане дозволяє дійти висновку, що такий погляд на мову, зокрема на її граматичну систему, доречний у випадку мов із розвиненою літературною формою, яка увібрала у себе велику кількість архаїчних граматичних рис, чия сучасна інтерпретація може суттєво відрізнитися від вихідної. Арабська літературна мова, особливо якщо розглядати її як підмножину класичної арабської мови, беззаперечно, належить до числа таких мов, тому запропонована модель є доречною та евристично потужною, особливо коли йдеться про дослідження класичних текстів.

ЛІТЕРАТУРА

Вардуть І. Ф. Основы описательной лингвистики (синтаксис и супрасинтаксис). Москва, 1977.

Введение в философию: Учебник для высших учебных заведений. В 2 частях / Под общ. ред. И. Т. Фролова. Москва, 1989.

Глисон Г. Введение в дескриптивную лингвистику. Москва, 1959.

Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Т. 1. Москва, 1999.

Гуссерль Э. Картезианские размышления. Санкт-Петербург, 2001.

Гуссерль Э. Логические исследования. Т. II. Ч. 1: Исследования по феноменологии и теории познания / Пер. с нем. В. И. Молчанова. Москва, 2011.

Ивин А. А. Логика. Москва, 1998.

Ковтонюк В. В. Грамматика арабского языка Антуана Ад-Дахдаха. Ч. I. Москва, 2004.

Лиотар Ж.-Ф. Феноменология / Перевод с английского и послесловие Б. Г. Соколова. Санкт-Петербург, 2001.

Мерло-Понти М. О феноменологии языка // Логос, 1994, № 6.

Минто В. Дедуктивная и индуктивная логика. Екатеринбург – Бишкек, 1997.

Резвин И. И. Модели языка. Москва, 1962.

Философский словарь. 7-е изд. Москва. 2001.

Хамрай А. А. Прототипы и инварианты в парадигматике современного арабского литературного языка // Бюллетень Общества востоковедов РАН. Вып. 17: Труды межинсти-

тутской научной конференции “Востоковедные чтения 2008”: Москва, 8–10 октября 2008 г. Москва, 2010.

Хачатурян М. Н. Модель векторной доминантности и ее экспериментальная проверка по распадам векторных мезонов на электрон-позитронную пару // **Physics of Elementary Particles and Atomic Nuclei (Fizika Elementarnykh Chastits i Atomnogo Yadra)** (PEPAN). Vol. 2. Part 3. 1971.

Хрыкин А. А. Понимание языка в феноменологии М. Мерло-Понти // **Сумма философии**. Вып. 4. Екатеринбург, 2005.

Шалыпина З. М. **Трехмерная стратификационная модель языка и его функционирования**. Москва, 2007.

Owens J. **The foundations of grammar: an introduction to medieval Arabic grammatical theory**. Amsterdam – Philadelphia, 1988.

Versteegh K. Grammar and logic in the Arabic grammatical tradition // **History of the Language Sciences**. Vol. I. Offprint. Berlin – New York, 2000.

Wright W. **A grammar of the Arabic language**. Cambridge, 1986.